

MARJATTA RAHIKAINEN

Urbana värdshus som offentliga rum och servicemarknader

Kvinnliga småföretagare och den nya borgerliga staden i det tidiga 1800-talets Finland

I den vetenskapliga diskussionen om den borgerliga offentligheten och det offentliga rummet förekommer kvinnor relativt sällan. När man i historiska sammanhang diskuterar kvinnor i offentligheten är det ofta fråga antingen om kvinnor som levde under anspråkslösa förhållanden eller om kvinnor som befann sig tillräckligt högt upp i den samhälleliga hierarkin för att ha tillgång till respektabla offentliga rum. Kvinnor som socialt befann sig mellan dessa två motpoler var synliga för allmänheten till exempel som café- eller butiksinnehavare eller som värdinnor inom övernattnings- och restaurangservice. Jag för fram att kvinnor i denna typ av urbana tjänstenäringsbidrog till etableringen av den nya borgerliga staden.

Med denna uppsats vill jag bidra, från en något annorlunda utgångspunkt, till diskussionen om urbana kvinnors småföretagande före mitten av 1800-talet.¹ För mitt resonemang har diskussionen om

1. Se till exempel Christine Bladh, *Månglerskor. Att sälja från korg och bod i Stockholm 1819–1846*, Stockholmsmonografier 109 (Stockholm 1991); Christine Bladh, 'Female wholesalers in Stockholm, 1750–1820', Kekke Stadin (ed.), *Baltic Towns and Their Inhabitants. Aspects on Early Modern Towns in the Baltic Area* (Södertörn 2003), s. 74–92; Daniel A. Rabuzzi, 'Women as merchants in Eighteenth-Century Northern Germany: The case of Stralsund, 1750–1830', *Central European History* 28 (1994:4), s. 435–456; Gunda Barth-Scalmani, 'Frauen in der Welt des Handels an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert: Eine regionalgeschichtliche Typologie', Irene Bandhauer-Schöffmann & Regine Bendl (Hrsg.), *Unternehmerinnen. Geschichte & Gegenwart selbständiger Erwerbstätigkeit von Frauen* (Frankfurt am Main 2000), s. 17–47; Kirsi Vainio-Korhonen, *Ruokaa, vaatteita, hoivaa. Naiset ja yrittäjyys paikallisena ja yleisenä ilmiönä 1700-luvulta nykypäivään* (Helsinki 2002), s. 11–24; Kirsi Vainio-Korhonen, 'Handicrafts as professions and sources of income in late eighteenth and early nineteenth century Turku (Åbo)', *Scandinavian Economic History Review (SEHR)* 48 (2000:1), s. 40–63.

kreditvärdighet² samt Björn Baderstens tankegångar i boken *Medborgardygd. Den europeiska staden och det offentliga rummets etos* varit till nytta. Badersten analyserar begreppet offentligt rum med stöd av empiriska historiska fall. Enligt hans resonemang kan de medborgardygder som han kommer fram till vara kulturbundna och därmed västeuropeiska.³ Detta oaktat är de på inget sätt könsbundna, även om han låter bli att påpeka det. Om medborgardygderna är, såsom Badersten framhåller, praktiska och konkreta, kan naturligtvis även kvinnor besitta dem och i sina förehavanden visa sig kloka, modiga, måttfulla och rättrådiga.

För drygt ett halvt sekel sedan ställde Jürgen Habermas förhållandet mellan ”privat” och ”offentligt” i centrum av den borgerliga offentligheten. Han fokuserade på den borgerliga mannen, medan den borgerliga kvinnan hamnade i utkanten av hans intressefält.⁴ Men till skillnad från män, gäller offentligheten hos kvinnor i historiska sammanhang bland annat anständigheten.⁵ Dessutom hade orden ”public” (offentligt) och ”private” på 1700-talet andra betydelser än vad de har i dag, såsom Richard Sennett i sitt resonemang om offentlighetens förfall har påpekat.⁶ Dikotomin privat-offentligt är på det hela taget problematisk att tillämpa på det urbana rummet.⁷ En hel

-
2. Craig Muldrew, *The Economy of Obligation. The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England* (Houndsmill & London 1998), s. 148–157; Klas Nyberg, ”Jag existerar endast genom att äga kredit”: tillit, kreditvärdighet och finansiella nätverk i 1700-talets och det tidiga 1800-talets Stockholm, Mats Berglund (red.), *Sakta vi gå genom stan. Stadshistoriska studier tillägnade Lars Nilsson den 31/5 2005* (Stockholm 2005), s. 184–211; Laurence Fontaine, *L'économie morale. Pauvreté, crédit et confiance dans l'Europe préindustrielle* (Paris 2008), s. 70–74.
 3. Björn Badersten, *Medborgardygd. Den europeiska staden och det offentliga rummets etos*, Lund Political Studies 126 (Stockholm 2002), s. 174–181, 335–337 och passim.
 4. Jürgen Habermas, *Borgerlig offentlighet. Kategorierna ”privat” och ”offentligt” i det moderna samhället*. Andra, övers. svenska upplagan. Övers. Joachim Retzlaff (Lund 1984), s. 49, 77; tyska orig. *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Darmstadt 1987 [1962]), s. 48–49, 74.
 5. Elaine Chalus & Marjo Kaartinen (eds), *Gendering Spaces in European Towns, 1500–1914* (London & New York 2019).
 6. Richard Sennett, *The Fall of Public Man* (London & Boston 1986 [1977]), s. 16–24, 89–91, om kvinnor s. 68–72, 86, 164–167, 211–217. Se även Johan Asplund, *Tid, rum, individ och kollektiv* (Stockholm 1985), s. 231–240; Henrik Knif, 'En annan version: Richard Sennett och offentlighetens förfall', Karl Holm (toim.), *Julkisuus ja julkisivut*, Turun yliopiston ylioppilaskunta, Julk. 1/1986 (Turku 1986), s. 4–11.
 7. Till exempel Leonardo Benevolo, *The European City* (Oxford UK & Cambridge US 1993), s. 148–151, 164–169, 176–185.

del seder, handlanden och aktiviteter har med tiden flyttats från det privata rummet till det offentliga urbana rummet eller tvärtom, från det offentliga till det privata.

Det offentliga urbana rummet kan ges olika karakteristika. I sin diskussion om det offentliga rummet definierar Karin Sennfelt det som ”en plats för kommunikation och sociala möten”. Det har ”en neutral kvalitet” och det är ”det rum som underlättar samvaro”. Det skulle också vara ”synligt och öppet för alla”.⁸ I verkligheten var de enda offentliga rummen som var öppna för alla i det tidiga 1800-talets finska städer kyrkan och torget.

I Finland har man diskuterat tillkomsten av den borgerliga offentligheten i samband med tidiga sällskap.⁹ Dessa sällskap var emellertid varken särdeles borgerliga i ordets dåtida ekonomiska betydelse eller offentliga i betydelsen kända bland samtida stadsbor. De välkomnade som medlemmar eller hedersmedlemmar adelsmän och höga ämbetsmän och inte sällan förekom epiteten ”kunglig” eller ”kejsrerlig” i deras namn. Detta kan kontrasteras mot Sällskapet i Stockholm, som grundades av ansedda grosshandlare och fabrikörer år 1800 som en motpol till det aristokratiska la Société.¹⁰ Offentlig var egentligen bara Musikaliska sällskapet i Åbos verksamhet, eftersom sällskapet regelbundet annonserade om sina konserter i tidningen.¹¹ De övriga sällskapens namn förekom sällan i tidningarna och till skillnad från deras medlemmar syntes deras aktiviteter föga i stadslivet eller tidningarna.

-
8. Karin Sennfelt, 'Gatans medborgare. Förhandling om politisk habilitet i frihetstidens smådesskrifter', *Scandia* 73 (2007:1), s. 27–55, citat s. 29.
 9. Se till exempel Henrik Stenius, *Frivilligt, jämlikt, samfällt. Föreningsväsendets utveckling i Finland fram till 1900-talets början* (Helsingfors 1987), s. 103–143; Henrik Knif, 'Spectator-genren på främmande botten', *Historiska och litteraturhistoriska studier (HLS)* 62 (Helsingfors 1987), s. 5–70; Irma Sulkunen, *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1831–1892* (Helsinki 2004), s. 17–34, 57–59; Jani Marjanen, *Den ekonomiska patriotismens uppgång och fall. Finska hushållningssällskapet i europeisk, svensk och finsk kontext 1720–1840* (Helsinki 2013), s. 100, 148–172, 198–234.
 10. Claës Lundin, *Sällskapet 1800–1900. Historisk skildring* (Stockholm 1900), s. 4–38, 53–62, 96–103, 131–140. För grosshandlare i Stockholm, se Nyberg, ”Jag existerar endast genom att äga kredit”.
 11. Otto Andersson, *Musikaliska sällskapet i Åbo 1790–1808* (Helsingfors 1940), s. 127–134, 175–176; om Musikaliska Sällskapets annonser i tidningar, se nedan not 43. Aurora Sällskapet annonserade åtminstone en av sina konserter, men anonymt. Gunnar Castrén, *Sällskapet Aurora*, Förhandlingar och uppsatser 1900:14, *Skrifter utgifna af Svenska litteratursällskapet i Finland (SSLS)* 47 (Helsingfors 1901), s. 169–171; *Tidningar Utgifne Af et Sällskap i Åbo* 31.8.1773.

De verksamhetsformer i samband med urbana vårdshus som jag belyser i denna uppsats var i så måtto offentliga att de på ett eller annat sätt syntes i tidningar. De fanns många respektabla kvinnliga företagare i finska städer före mitten av 1800-talet,¹² men mycket få anmälde och annonserade i tidningar. Dessa få omfattade ett litet antal välrenommerade vårdshusvärdinnor vars inhemska kundkrets bestod av tidningsläsare. Det är utgående från dessa kvinnor som jag diskuterar företagsamma kvinnors roll i den nya borgerliga staden.

Mitt resonemang bygger på att välrenommerade vårdshus var byggestenar i den nya borgerliga staden på två sätt. För det första innefattade dylika vårdshus offentliga lokaler som kunde hyras för olika ändamål. För det andra omfattade vårdshusens verksamhet en hel del serviceutbyte¹³ samt service som värdarna eller värdinnorna skötte på uppdrag. Det här var ett steg från ståndssamhället där tjänster utförs av tjänare mot marknadsekonomin där de säljs och köps.

Jag inleder med att helt kort beskriva vårdshus och andra liknande ställen i Östersjöregionens lokalsamhällen. Jag vill också peka på ett visst underskott av offentliga lokaler i det tidiga 1800-talets finska städer. Därefter presenterar jag kvinnoledda vårdshus som offentliga rum i Åbo (Turku) före 1820 och i Helsingfors (Helsinki) och Borgå (Porvoo) 1820–1850. Därefter diskuterar jag vårdshusen som sin tids servicemarknader. Jag kommer också in på vårdshusvärdinnors kreditvärdighet, med hjälp av tre olika fall. Jag framlägger att möten och sammanträden i de bättre vårdshusens klubbрум och restauranger kan ses som föregångare till möten och sammanträden i socialt neutrala miljöer hos den nya borgerliga stadens kärntrupper. Därtill vill jag anföra att de urbana vårdshusens serviceutbyte visar att det fanns en potentiell kommersiell marknad för tjänster – som senare blev till nya servicenäringar.

-
12. Se till exempel Ester-Margaret von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata i Helsingfors 1812–1827, med en historisk översikt* [1] (Helsingfors 1943), s. 34, 113, 160, 333; Ester-Margaret von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata i Helsingfors 1827–1832* [2] (Helsingfors 1947), s. 7, 41, 98, 161, 290–291, 309; Oscar Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809. Första Bandet* (Åbo 1972), s. 287–288; Oscar Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809. Andra Bandet* (Åbo 1972), s. 648–649; Jessica Parland-von Essen, *Affärer, allianser, anseende. Konsten att tillhöra eliten i Helsingfors ca 1740–1820* (Helsingfors 2010), s. 41, 48, 67–68; Vainio-Korhonen, *Ruokaa, vaatteita, hoivaa*, s. 25–56.
 13. Jag vill tacka Joachim Retzlaff, översättaren av Habermas bok till svenska, för hans redogörelse för hur han översatt begreppet *Verkehr* (Habermas, *Borgerlig offentlighet*, s. xxxviii). Redogörelsen gav mig idén till begreppet serviceutbyte.

Värdshus, gästgiverier och krogar i lokalsamhällen

Får man tro skönlitteratur och operalibretton var gästgiverier, värdshus och krogar spännande platser, och också i verkliga historiska sammanhang verkar de ha varit på samma gång speciella och vardagliga. I 1700-talets tyska städer verkar det i allmänhet inte ha varit så noga med om man kallade olika utskänkningslokaler för krog, källare eller värdshus. Trots detta hade män ur olika sociala grupper sina bestämda ställen att supa på. På den tyska landsbygden fungerade krogar och värdshus bland annat som inofficiella kommunikationscenter. Där var det dock under hot om straff förbjudet för kvinnor att besöka värdshus, men givetvis ingick både pigor och värdinnor i värdshuspersonalen.¹⁴

Annorlunda förhöll det sig i Ryssland, där inkomster från alkoholförsäljningen var viktiga för statskassan. Tsar Ivan IV hade gjort tillverkningen och försäljningen av alkohol till tsarens monopol och tsarens krogar, kabaki, hade samtidigt blivit de enda tillåtna. Systemet omorganiserades av Boris Godunov: kabaki skulle utarrenderas till adeln, vars privilegier utökades med ensamrätt till destilleringen av vodka. Adliga producenter skulle leverera en bestämd mängd brännvin till tsaren, resten fick de behålla. Systemet ledde till ett fördärligt spritdrickande bland breda folklager, men blev lukrativt för adeln. I början av 1800-talet ägde adliga damer lönsamma spritfabriker med livegna som arbetskraft.¹⁵

Gustav II Adolf strävade efter att öka kronans inkomster med en sprit- och ölaccis på krögare och gästgivare, men först Gustav III gjorde 1775 sprittillverkningen till ”en regal rättighet”, kronans

-
14. Michael Frank, 'Satan's servants or authorities' agent? Publicans in Eighteenth-Century Germany', Beat Kümin & B. Ann Tlusty (eds), *The World of the Tavern. Public Houses in Early Modern Europe* (Aldershot 2002), s. 12–43; Hans Heiss, 'Selbständigkeit bis auf Widerruf? Zur Rolle von Gastwirtinnen bis 1914', Irene Bandhauer-Schöffmann & Regine Bendl (Hrsg.), *Unternehmerinnen*, s. 49–87; Thomas Mania, "Weißte was – 'nen Schnaps?": *Die Gaststätte als Kommunikationszentrum* (Münster 1997), s. 31–33; Walter Weber, 'Von Wirtshäusern, Reisenden und Literaten. Eine kleine Chronique scandaleuse des Wirtshauslebens', Hermann Bausiger, Klaus Beyrer & Gottfried Korf (Hrsg.), *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus* (München 1991), s. 82–90.
 15. Friedrich Rauers, *Kulturgeschichte der Gaststätte. Teil 2* (Berlin 1941), s. 935; George E. Snow, 'Drink houses in Early Modern Russia', Kümin & Tlusty (eds), *The World of the Tavern*, s. 191–204; Galina Ulianova, 'Independent managers. Female factory owners in the northern provinces of the Russian Empire, c. 1760–1810', Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (eds), *Early Professional Women in Northern Europe, c. 1650–1850* (London 2018 [2017]), s. 159–175.

monopol.¹⁶ Han startade så kallade kronobrännerier som dock senare fick ge vika för ett system där kronans ensamrätt arrenderades ut till borgerskapet. De förväntade stora inkomsterna till kronan uteblev, men dryckenskapen ökade.¹⁷ År 1784 fanns det i Helsingfors nästan 90 utskänkningstillstållen för omkring 1 600 män.¹⁸ I stora drag var det likadant med dryckenskapen i Åbo och Borgå.¹⁹

På den svenska och finska landsbygden var gästgiverigårdarna de enda som enligt lagen fick sälja och servera sprit och öl. Också i glest bebyggda trakter fanns det gästgiverier eller skjutsstationer. Enligt 1734 års gästgiveriordning fick avståndet mellan två gästgiverigårdar inte vara större än två mil.²⁰ Drygt hundra år senare kunde resande läsa i *Vägvisare genom Storfurstendömet Finland* att det med undantag av Gamla Finland i regel fanns gästgiverier eller skjutsstationer med mindre än två mils avstånd från varandra.²¹ Svenska förordningar rörande gästgiverier och värdshus gällde i Finland ända fram till 1870-talet. Systemet var en börda för bönderna och en ekonomisk belastning för gästgiverierna.²²

-
16. [Stiernman], *Samling utaf Kongl. Bref, Stadgar och Förordningar [...] Ifrån Åhr 1523 in til närvarande tid [...]. Första Del* (Stockholm 1747), s. 868–874; [Modée], *Utdrag Utur alla ifrån den 19 Augusti 1772 utkomne Publique Handlingar [...]. Tionde Delen, til 1776 års slut* (Stockholm 1801), s. 449–454, 487–493.
 17. Ilkka Mäntylä, *Suomalaisen juoppouden kasvu. Kustavilaisen kauden alkoholipolitiikka* (Helsinki 1995), s. 13–73, 100–124, 166–191; Parland-von Essen, *Affärer, allianser, anseende*, s. 41–43, 77–83, 86.
 18. Erik Hornborg, *Helsingfors stads historia, II. delen* (Helsingfors 1950), s. 443–444, 472–476.
 19. G. Heinrichius, *Från samhällslifvet i Åbo 1809–1827. Kultur- och personhistoriska skildringar*, SLS 116 (Helsingfors 1914), s. 147–152; Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809 II*, s. 632–649; Ilkka Mäntylä, *Borgå stads historia II 1602–1809* (Borgå 1994), s. 355–360.
 20. Gästgifware-ordning 12.12.1734. [Modée], *Utdrag Utur alla ifrån 1729. års slut utkomne Publique Handlingar; Placater, Förordningar, Resolutioner Och Publicationer [...]. Andra Delen til År 1740* (Stockholm 1746), s. 1136–1146. En mil var 10,7 km, i Sverige var 1 mil = 18 000 alnar eller 360 revar (1 aln = 0,594 m, 1 rev = 29,69 m), i Finland var 1 mil/peninkulma = 10 verst (1 verst/virsta = 1 066,8 m).
 21. Gust. Magnus Lindeström, *Vägvisare genom Storfurstendömet Finland* (Helsingfors 1835); Berndt Adolf Lindeman, *Ny vägvisare genom Storfurstendömet Finland* (Helsingfors 1848).
 22. Se till exempel Tapio Salminen, *Suuri rantatie – stora strandvägen* (Helsinki 1993), s. 151–236; Dan Lindholm, 'Glims kievarina – Glims som gästgiveri', *Glims*, Esbo stadsmuseums forskningsserie 5 (Esbo 1998), s. 186–211; Olavi Pakarinen, *Savon suuri valtatie. Vanhan valtatiien tarina* (Mikkeli 1994), s. 93–127; Monica Nerdrum, 'Nyby gästgiveri i Karis', *Västnyländsk årsbok* 3, 1979, s. 17–32.

Med tiden fick gästgiverier många slags roller i lokalsamhällena. På landsbygden blev gästgiverier viktiga som icke-kyrkliga offentliga rum, ofta de enda som lämpade sig för samvaro och umgänge och som var tillgängliga för alla.²³ Under krigen tjänade gästgiverigårdarna som replipunkter och erbjöd inkvartering för officerare.²⁴ Eftersom alla resande, även kungen och kejsaren, med något så när jämna mellanrum måste byta hästar, samlades ordsborna vid gästgiverierna för att beskåda sällsynta resande. Då kejsar Alexander I sommaren 1819 gjorde sin goodwillskapande resa i Finland, publicerade landets enda tidning genom hela hösten underrättelser om kejsarens färd. Därtill publicerades hyllande beskrivningar om hans besök insända från olika håll av storfurstendömet. I dessa texter kan vi läsa om hur folk i städer och på landsbygden gästgiverier samlats för att beskåda kejsaren.²⁵ Det bästa beviset på gästgiveriernas och värdshusens betydelse för lokalsamhällena utgörs ändå av alla de anekdoter som anknöts till dem.²⁶

Lokala aktiviteter i urbana värdshus anknöt till nöje, nytta och affärer. Bilden av urbana krögerskor och värdshusvärdinnor är ambivalent, vilket hänger ihop med bland annat den rikliga alkoholkonsumtionen i dåtidens krogar och värdshus. Trots detta var det i svenska och finska städer inte ovanligt med redbara krögerskor och värdshusvärdinnor.²⁷ Men i det tidiga 1800-talets finska städer blev

-
23. Se till exempel Reino Kallio, *Pohjanmaan suomenkielisten kylien oltermannihallinto*, Studia Historica Jyväskylänensia 23 (Jyväskylä 1982), s. 74, 237; Pakarinen, *Savon suuri valtatie*, s. 105.
24. Till exempel *Bref och uppteckningar från kriget i Finland 1808–1809*, utgif. Reinh. Hausen, SLS 130 (Helsingfors 1916) s. 27, 33, 38, 40, 49, 110, 190, 191, 198, 200, 206; Antti Kujala, 'Uppbådet i Raseborgs västra härad 1711. Rymning som protest', *HTF* 81 (1996:3), s. 269–286.
25. *Åbo Allmänna Tidning (ÅAT)* 24.8, 11.9, 18.9, 25.9, 28.9, 2.10, 14.10, 16.10, 19.10, 16.11, 18.11, 9.12, 16.12, 30.12.1819.
26. Till exempel Sara Wacklin, *Hundra minnen från Österbotten* (Helsingfors 1974 [Stockholm 1844–1845]), s. 43, 111, 154, 168, 179–182, 185, 186, 192, 196, 198, 200, 225. Med de finska orden "majatalo" och "majamies" (ibid., s. 24, 95, 100, 101) åsyftade Wacklin ett system som kallades "bondeförläggning" eller mera allmänt majamies/majamiseri.
27. Christine Lindquist, 'Kvinnor i tvåsörjarfamiljen: Giftna krögerskor och månglerskor i Stockholm under första delen av 1800-talet', *Manliga strukturer och kvinnliga strategier: En bok till Gunhild Kyle december 1987* (Göteborg 1987), s. 136–142; Christine Bladh, 'Kvinnors dubbla beroende av sprit. Beskänkta kvinnor och kvinnor med utskänkning i Stockholm 1812–1816', Christine Bladh, Elisabet Cedersund & Jan-Erik Hagberg (red.), *Kvinnor och män som aktörer och klienter* (Stockholm 1997), s. 11–40; Kirsi Vainio-Korhonen, *Musta-Maija ja Kirppu-Kaisa. Seksityöläiset 1800-luvun alun Suomessa* (Helsinki 2018), Kartta 1 (s. 50–51), s. 61–71.

krogar och värdshus inte i samma utsträckning kvinnodominerade näringsgrenar som i svenska städer.

Underskottet på lämpliga offentliga lokaler i finska städer

Stadskulturen med dess nya former av offentlighet kom till kuststäderna Åbo och Viborg (Wiborg/Vyborg) redan med hansatidens tyska köpmän. Till övriga städer kom den senare och då främst från Sverige. Först under andra hälften av 1700-talet började sällskapslivet i städerna få en smula fransk polering.²⁸ I städerna fick övergången från svensk till rysk överhet 1809 få omedelbara följder. På längre sikt bestod kanske den viktigaste nyordningen i skapandet av centralförvaltningen och regeringskanseljen (senaten) i Åbo.²⁹ Även städernas roll ökade: år 1810 bodde en femtedel, 1850 två femtedelar och 1870 hälften av ståndspersonerna i städer.³⁰

I det tidiga 1800-talets finska städer syftade man med ”offentliga nöjen” på societetstillställningar som anmälts eller annonserats i någon tidning. De sträckte sig från assembléedanser till teaterföreställningar av gästande teatergrupper. Dessutom förvandlades en del privatägda trädgårdar till offentliga promenadparker under 1800-talets första decennier. Däremot var ”privata nöjen” inte privata i samma mening som i dag. Vid ståndspersoners bröllop hade man ”brudvisning”, då bruden ropades ut i sin brudskrud av de på gatan församlade åskådarna (i Helsingfors ännu 1848³¹). Ståndspersoner av rätt habitus var på bestämda tider välkomna utan inbjudan i privata herrskapshus och höga ämbetsmän arrangerade i sina hem officiella baler med hjälp av representationsanslag.³²

28. Yrjö Soini, *Vieraanvaraisuus ammattina. Kulttuurihistoriallinen katsaus Suomen majoitus- ja ravitsemiselinkeinojen kehitykseen I* (Helsinki 1963), s. 113–124, 137, 141–147, 193–201; Robert Schweitzer, *Lübecker in Finnland* (Helsinki 1991); Robert Schweitzer, *Die Wiborger Deutschen* (Helsinki 1993).

29. Max Engman, *Lejonet och dubbelörnen. Finlands imperiella decennier 1830–1890* (Stockholm 2000), s. 9–15, 30–32, 41–60.

30. Kaarlo Wirilander, *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870*, Nordiska museets Handlingar 98 (Stockholm 1982), s. 273–281, 411 Bilaga 28; orig. *Herrasväkeä. Suomen säätyläistä 1721–1870* (Helsinki 1974), s. 303–314, 457 Liite 28. Av hela befolkningen bodde år 1810 4,7 %, år 1850 6,4 % och år 1870 7,4 % i städerna.

31. *Utdrag ur J. Grots brevväxling med P. Pletnjov II*, övers. Walter Groundstroem (Helsingfors 1915), s. 283.

32. von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata* [1], s. 126–130, 163, 177–213, 236–242, 259, 265–273, 291, 429–436 och passim; von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata* [2],

Officiella tillställningar kunde äga rum i många slags lokaler. Då kung Gustav IV Adolf med drottning Fredrika på sommaren 1802 reste i Finland gavs i Uleåborg (Oulu) en bankett till deras ära hos en handelsman, eftersom hans gård hade den största salen. I Kuopio logerades kungaparet hos en assessor och även gudstjänsten följande morgon ägde rum där.³³ Vid lantdagen i Borgå 1809 inreddes ett ”ridarhus” i rådhusalen och i Borgå gymnasium en ”rikssal”. För kejsar Alexander I inreddes ett logi genom att man tillfälligt slog ihop ett rådmans- och ett köpmanshus. Övriga gäster logerades efter påbud i Borgåbornas hem.³⁴

Närheten till Sankt Petersburg främjade societetslivet i Viborg, som 1812 införlivades med storfurstendömet Finland, men de enda världsliga offentliga lokalerna var rådhusalen och ett gammalt teaterhus. Å andra sidan hade staden minst två bättre värdshus. Det ena ägdes av den tyskfödde traktören Johan Ertmann, vars änka sedan framgångsrikt fortsatte verksamheten. Det andra värdshusets legendariske värd var den italienskfödde traktören Giuseppe (Johan) Motti. Hans änka Sara Motti, född Virolainen, blev även hon känd och ansedd.³⁵

Vid sekelskiftet 1800 tjänade i Helsingfors stadens byggmästararkitekts gård som gästgiveri och festsal för det ringare borgerskapet och hantverkarna. Det högre borgerskapet samlades för festligheter i

-
- s. 5–20, 30, 34, 110–120, 157–160, 182, 194, 203–205 och passim; Gunnar Castrén, 'Helsingfors som kulturcentrum', s. 470–602 (570–588), *Helsingfors stads historia III. delen, andra bandet* (Helsingfors 1950); Heinricius, *Från samhällslifvet i Åbo 1809–1827*, s. 70–77, 107–136; Sven Hirn, *Våra danspedagoger och dansnöjen. Om undervisning och evenemang före 1914*, SLS 505 (Helsingfors 1982), s. 10–63; Topi Artukka, 'Valssin pyörteissä. Tanssi ja Turun seurapiirit 1800-luvun alussa', Topi Artukka, Jarkko Keskinen & Taina Saarenpää (toim.), *Kaupungin varjoissa, arkistojen valossa*, Bibliotheca Sigillumiana 5 (Turku 2018), s. 114–134; Mäntylä, *Borgå stads historia II*, s. 452–458; Anneli Mäkelä-Alitalo, *Borgå stads historia III:1 1809–1878* (Borgå 2000), s. 176–181, 270–271.
33. Wacklin, *Hundra minnen från Österbotten*, s. 115–124; *Åbo Tidning (ÅT)* 29.9.1802.
34. Henrika Tandefelt, *Borgå 1809. Ceremoni och fest*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 718 (Helsingfors 2009), s. 42–52; von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata* [1], s. 75–95.
35. Marjatta Rahikainen, 'Att mottaga främmande. Cajs Wahlund och andra duktiga värdshusvärdinnor i det tidiga 1800-talets Finland', *HLS* 93, SLS 824 (Helsingfors 2018), s. 267–287; Ruuth, *Viborgs stads historia II*, s. 745, 758 (not), 875–876, 913–916; Sven Hirn, 'Signor Motti', *Lucifer* 47 (1958), s. 55–57, 63; Soini, *Vieraanvaraisuus ammattina*, s. 294–298. Se även Ulla Ijäs, 'Favourites of fortune: The luxury consumption of the Hackmans of Vyborg, 1790–1825', Deborah Simonton, Marjo Kaartinen & Anne Montenach (eds), *Luxury and Gender in European Towns, 1700–1914* (New York & London 2015), s. 190–205.

rådman Bocks stenhuss vid Stora torget (Senatstorget). Det nya rådhuset blev färdigt 1804, men myndigheterna kunde lägga sig i rådhuskällarens verksamhet³⁶ och magistratens tillstånd behövdes för användningen av rådhusalen.³⁷ När Alexander i september 1819 besökte Helsingfors ordnade borgerskapet en bal till hans ära i rådhuset. Dess sal visade sig vara för liten, då senaten och centralförvaltningen nu hade flyttat från Åbo till den nya huvudstaden. Den stora bal som borgerskapet i oktober 1819 arrangerade för senatens ledamöter hölls i kommerserådet Heidenstrauchs hus.³⁸

Med sin långa historia som landets främsta stad och universitetsstad stod Åbo i en särklass. Ändå ansåg Musikaliska Sällskapet i Åbo år 1791 att staden saknade en lämplig festlokal. Vid sekelskiftet 1800 ägde källarmästare Johan Seipell d.y. ett av stadens största stenhuss, där det fanns ett värdshus med klubbbrum och en festsal som sades vara den största i landet. I Seipells sal ordnades baler till både den svenske kungens och den ryske kejsarens ära. Den andra, helt nya stenbyggnaden avsedd för festligheter och bättre resande var Brinkala eller Bremerska huset. Dessutom fanns det lämpliga festlokaler i akademi-huset, först i det gamla och från och med 1809 i det nya.³⁹

Det tycks alltså ha rått ett underskott av lämpliga offentliga lokaler i de finska städerna under 1800-talets första decennier. För att råda bot på detta byggdes i Åbo det första societetshuset, invigt 1812. Det tjänade som förebild för societetshusen i Helsingfors (1833), Viborg (1833) och Borgå (1847). Deras glansperiod blev dock kort.⁴⁰ Under senare delen

36. I 1734 års lag stadgades följande om stadskällare: ”I hwarje stad skal stadskällare wara, en eller flere, ther win och öl säljes.” (Sveriges Rikes Lag 1734, Handels Balk, IV Cap., 4. §.) Stadskällaren i rådhuset utarrenderades för en bestämd tid till en krögare eller traktörska. Den var en viktig inkomstkälla för rådet (staden). I Helsingfors kallades stadskällaren rådhuskällaren.

37. Parland-von Essen, *Affärer, allianser, anseende*, s. 6, 33–34; Martti Kovero, ’Helsingfors som trafikstad’, *Helsingfors stads historia. III. delen, första bandet* (Helsingfors 1950), s. 257–366, i synnerhet s. 269–271; von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata* [1], s. 40–41, 161, 189–191; von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata* [2], s. 6, 86–87.

38. von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata* [1], s. 174, 217–224, 231; *ÅAT* 16.10, 30.12.1819.

39. Soini, *Vieraanvaraisuus ammattina* s. 225–228; Andersson, *Musikaliska Sällskapet i Åbo*, s. 172; Reinh. Hausen, ’Några minnen från Åbo borgerskapets bal för Kejsar Alexander I den 2 april 1809’, *Förhandlingar och uppsatser 1898:12*, SSLS 39 (Helsingfors 1899), s. 186–189; Heinricius, *Från samhällslifvet i Åbo*, s. 13; *Åbo Tidningar* 10.10, 17.10.1796; *ÅT* 5.4.1809.

40. Åsa Ringbom, *Societetshusen i Storfurstendömet Finland*, Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 92 (Helsingfors 1988), s. 16–29, 59–60, 82–91.

av 1800-talet drog sig den nya urbana eliten med sitt privatliv och sina fester undan från den framträdande offentligheten.⁴¹

Bättre värdshus som offentliga rum i Åbo

Under det hierarkiskt uppbyggda ståndssamhällets tid var i princip alla urbana offentliga lokaler utom kyrkan avsedda för olika kategorier av stadsbor. Också de urbana värdshusen var indelade i bättre och sämre sådana på basis av deras kundkrets och privilegier. Utöver att härbärgera välbärgade resande tjänade bättre värdshus stadsbor på flera andra sätt. De erbjöd olika slags tjänster och service (mera om detta nedan) samt ställde en restaurang och lokaler som kunde hyras för olika ändamål till allmänhetens förfogande.

I Åbo var Johan Seipell, vars tyskfödde far kommit till Åbo som vinkypare, en förmedlare av den kontinentala värdshuskulturen liksom Johan Ertmann och Giuseppe Motti var i Viborg. I ”Seipelska Salen” ordnades konserter, assembléer och fina middagar.⁴² Musikaliska Sällskapet i Åbo gav sina konserter i Seipells sal, i sitt övningsrum hos Seipell eller i akademihuset. Efter den ryska erövringen av Åbo i mars 1808 blev sällskapet tvunget att till ryska militären överlåta sina ”vanliga samlingsrum” hos Seipell och flytta till det nya akademi-huset, vilket ledde till en tvist med Seipell om årshyrans betalning.⁴³ Även Societetshusbolaget höll under två års tid sina sammanträden i Seipells värdshus.⁴⁴

-
41. Marjatta Rahikainen, 'The fading of the ancien régime mentality: Young upper-class women in imperial St Petersburg and Helsinki (Helsingfors)', *Scandinavian Journal of History* (SJH) 40 (2015:1), s. 25–47.
 42. Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809 II*, s. 642, 648–65; Soini, *Vieraanvaraisuus aamattina* s. 193–198, 221–235; H. G. Porthan skrev hösten 1795 att assembléerna flyttades bort från Seipells sal, men detta blev tillfälligt. *Henrik Gabriel Porthans bref till Mathias Calonius* (*Porthans bref till Calonius*) 1, SSLS 1 (Helsingfors 1886), s. 216; *Porthans bref till Calonius* 2, SSLS 5 (Helsingfors 1886), s. 433; *Åbo Tidningar* 22.2.1796, 30.1.1797, 29.1.1798.
 43. Andersson, *Musikaliska Sällskapet i Åbo*, s. 127–134, om hyran s. 62, 130–131, 168–170; *Åbo Tidningar* bland annat 31.1.1791, 30.1.1792, 15.4.1793, 3.3, 8.12.1794, 16.2, 9.11, 7.12.1795, 28.11.1796, 27.2.1797, 19.11.1798, 18.3, 15.4.1799; *ÅT* 8.2, 8.11.1800, 17.10, 11.11.1801, 9.5.1807, 20.2.1808. Om den ryska erövringen, se Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809 II*, s. 749–760.
 44. Åsa Ringbom, 'Åbo Societetshus. De första decennierna i det nuvarande stadshusets historia', *Turun kaupungin historiallinen museo. Vuosijulkaisu 40, 1976 – Åbo stads historiska museum. Årsskrift 40, 1976* (Turku 1979), s. 123–170 (på finska 'Turun Seura-huone', s. 171–204), s. 126–128 (176).

År 1800 hyrde värdshusvärdinnan Eva Falck⁴⁵ det ståtliga nya Brinkala-Bremerska huset i Åbo för sin högklassiga värdshusrestaurang. Året innan hade hon förhandlat med H. G. Porthan om att hyra en gård av honom.⁴⁶ De lokaler som Eva Falck förfogade över i Brinkala-Bremerska huset omfattade även ett samlingsrum som lämpade sig för sällskapsliv. Under hennes tid arrangerades i Brinkala-Bremerska huset åtminstone en assembléedans i december 1800 och en så kallad picknique-middag i februari 1803.⁴⁷ Eva Falcks korta tid i Brinkala-Bremerska huset kröntes då kung Gustav IV Adolf tillsammans med drottning Fredrika på sommaren 1802 besökte Åbo och de höga gästerna blev trakterade i hennes värdshusrestaurang: ”Om aftonen var assemblée i Bremerska huset vid torget, hvilken Deras Kongl. Majestäter och Prins Wilhelm Fredrik⁴⁸ behagade bevista.”⁴⁹ Eva Falck, värdshusvärdinnan, hade varit ansvarig för de praktiska arrangemangen och allt som förtärdes vid borden.⁵⁰

Efter Brinkalahuset tycks Eva Falck haft några ekonomiskt svåra år.⁵¹ Det som visade sig bli ett lyckokast för hennes värdshusverksamhet var ankomsten av de ryska ockupationstrupperna med officerare till Åbo i mars 1808. Eftersom ockupanterna inte härjade i staden blev de välkomna gäster i stadens krogar och värdshus.⁵² Också Eva Falck blev åter framgångsrik med sitt värdshus. Hon kunde till och

45. Eva Falck (1764–1810) hade 1794 flyttat från Sverige till Åbo. Kirsi Vainio-Korhonen, 'Falck, Eva', *Biografiskt lexikon för Finland 1. Svenska tiden*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 710:1 (Helsingfors & Stockholm 2008), s. 208–210.

46. *Porthans bref till Calonius* 2, s. 582.

47. *ÅT* 18.10, 20.12.1800, 13.2.1802, 5.3, 19.2.1803.

48. Prins William Frederick av Britannien. Han var på väg till S:t Petersburg och råkade då vara i Åbo.

49. *ÅT* 12.6, 19.6, 31.7. (citrat) 1802.

50. Kirsi Vainio-Korhonen, 'Mamselli Falckin tarina eli kaupunkihistorian tutkimaton sukupuoli', *Ihmiset ovat kaupunki*, Turun Historiallinen Arkisto 53 (Turku 1999), s. 65–78; Kirsi Vainio-Korhonen, 'Ravintoloitsija Eva Falck (1764–1810) ja kuningasparin juhlaillallinen', Anu Lahtinen, Sini Ojala & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Naisten kaupunki. Turkulaisten naisten historiaa*, Turun Historiallinen Arkisto 61 (Turku 2010), s. 108–109; Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809 II*, s. 650–654; Soini, *Vieraanvaraisuus ammattina*, s. 211–215.

51. Åren 1806–1807 hade hon bara en piga, och 1807–1808 två. Vainio-Korhonen, 'Mamselli Falckin tarina'; *ÅT* 5.11.1806, 4.10.1807.

52. I Åbo blev bara gästgivaren riktigt illa behandlad av militären, som avtvungade hästar. Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809 II*, s. 749–760; Oscar Nikula, *Åbo stads historia 1809–1856* (Åbo 1973), s. 109; *ÅT* 5.11.1806, 14.10.1807, 16.3.1808.

med låna ut betydande summor till tre personer. Vid sin död 1810 var hon en ansedd och välbärgad stadsbo.⁵³

Den ryska tiden förde med sig ett aristokratiskt inslag till det urbana sällskapslivet i Finland. Bland societeten i Åbo uppstod redan 1808 en informell dansklubb och följande år ett riktigt danssällskap för att arrangera assembléerna. Hösten 1810 omorganiserades sällskapet till ett Societetshusbolag som skulle förestå byggandet och förvaltandet av en tidsenlig lokal för den nya finare societetens assemblé-danser och andra tillställningar. Societetshuset skulle förstås också tjäna resande.⁵⁴

Christina Catharina (Cajsa) Wahllund⁵⁵ hade precis hunnit etablera sig som värdshushållerska⁵⁶ i Åbo när hon hösten 1813 kunde anmäla i tidningen att hon ”medelst ingångit Hyres-contract med Herra Directeurer af Societetshuset” nu besatt en hel våning i det nya Societetshuset.⁵⁷ Men till och med i det nya, fina Societetshuset hände det, som i mars 1815, att herrmiddagar enligt tidens sed blev mycket blöta.⁵⁸ Ungefär samtidigt införskaffades ett biljardbord till Societetshuset för att locka män från överklassen.⁵⁹ Det blev ändå svårt att få värdshusrörelsen lönsam under de villkor som Societetshusets bolagsdirektion beslutat.⁶⁰ I oktober 1815 flyttade Cajsa Wahllund sitt värdshus till ”kyrkokvarteret”.⁶¹

53. Vainio-Korhonen, ’Mamselli Falckin tarina’.

54. Ringbom, ’Åbo Societetshus’, s. 123–170; Heinrichius, *Från samhällslivet i Åbo*, s. 126.

55. Christina Catharina Wahllund (1771–1843) hade 1810 flyttat från Stockholm till Åbo. Soini, *Vieraanvaraisuus ammattina*, s. 317–319. I Åbo använde hon sitt första förnamn, i Helsingfors började hon använda sitt andra förnamn.

56. Hon var noga med att i myndighetssamband bli kallad värdshushållerska. Stadssekreteraren vid magistraten i Åbo hade först givit henne titeln ”Mademoiselle”, men sedan strukit den över och skrivit ”Värdshushållerska” ovanpå. Tio dagar senare hade han försökt med ”Mademoiselle” och ”Jungfru”, men båda hade blivit överstrukna och ersatta med ”Värdshushållerska”. Protokoll 15.1, 18.1, 25.1, 25.10, 27.10.1817, A1a:35, Magistraten i Åbo, Åbo stadsarkiv, Åbo.

57. *ÅAT* 8.4, 14.10, 19.10.1813.

58. Heinrichius, *Från samhällslivet i Åbo*, s. 108–109. Däremot kan laveringen ”Wid ett Calas hos Mamsel Wahllund”, daterad 12.6.1813, inte gälla Societetshuset, eftersom hon då ännu hade sitt värdshus annorstädes. Ringbom, ’Åbo Societetshus’, s. 147–148; Ringbom, *Societetshusen i Storfurstendömet Finland*, s. 144 (not 8). Laveringen är återgiven även i Nikula, *Åbo stads historia 1809–1856*, s. 511.

59. Register 11.2.1815, A1a:33, Magistraten i Åbo, Åbo stadsarkiv.

60. Om villkoren, se *ÅAT* 16.5.1815.

61. *ÅAT* 14.10.1815.

Åbo *Allmänna Tidning*, landets enda tidning på 1810-talet, höll finländarna underrättade om fredsförhandlingar ute i Europa, men freden märktes också i samhällslivet i Åbo. Musiker, sångare, konstmakare och olika slags yrkesmän började igen röra sig mellan städerna runt Östersjön och besökte också Åbo. De som inte klarade av prisnivån i Societetshuset valde Seipells värdshus, där nöjestillställningar åter ordnades. Hösten 1816 tog Cajsa Wahllund tillfället i akt och flyttade sitt värdshus till "Seipelska huset". Där gavs åtminstone i mars 1817 en konsert och vid samma tid skötte hon en stor akademisk middag som C. D. Haartman gav för 30 personer. Senast våren 1818 var hon på bolagsdirektionens önskan tillbaka i Societetshuset. Där var hon ansvarig bland annat för en festmiddag som professor J. F. Wallenius sommaren 1819 gav för Carl Mikael Franzen. Den sista konserten under hennes tid i Societetshuset i Åbo ägde rum i september 1819.⁶²

På hösten 1819 flyttade Cajsa Wahllund från Åbo till Helsingfors.⁶³ Senast då skulle kvarblivna ämbetsmän vid centralförvaltningen flytta till den nya huvudstaden. Societetslivet i staden bleknade då ämbetsmännen och deras familjer, bärande krafter i societetslivet, flyttade till Helsingfors. Värre skulle det bli efter Åbo brand i september 1827 och universitetets flytt till Helsingfors hösten 1828.

Bättre värdshus som offentliga rum i Helsingfors och Borgå

På 1820-talet, kring den tid då Cajsa Wahllund etablerade sig som värdshushållerska i Helsingfors,⁶⁴ pågick det i kvarteren runt och nära Stora torget (Senatstorget) omfattande omregleringar och en oupphörlig byggnadsverksamhet.⁶⁵ I de lokaler som Cajsa Wahllund hyrde för sitt värdshus i de ansedda kvarteren vid eller nära Stora torget var

62. Heinricius, *Från samhällslivet i Åbo*, s. 139; Soini, *Vieraanvaraisuus ammattina*, s. 308; Nikula, *Åbo stads historia 1809–1856*, s. 501–512; Ringbom, 'Åbo Societetshus', s. 151; *ÅAT* 13.6, 18.6, 20.8, 8.10.1816, 1.2, 29.3.1817, 16.5.1818, 9.4, 5.8, 19.9.1819.

63. Hon hade året innan ansökt hos magistraten i Helsingfors att få idka värdshusrörelse i staden. Hennes målsman i ansökan var Johan Abraham Lagus. Magistraten i Helsingfors, Protokoll / Maistraatin pöytäkirja 21.11.1818, § 7 (1125 Maistraatin tuomiokirjat 21.9.1818–19.12.1818, Ca:5, www.sinettiarkisto.fi)

64. Rahikainen, 'Att mottaga främmande'.

65. Sven-Erik Åström, *Samhällsplanering och regionsbildning i kejsartidens Helsingfors* (Helsingfors 1957), s. 58–69; Martti Kovero, 'Helsingfors som handelsstad', *Helsingfors stads historia. Tredje delen, första bandet* (Helsingfors 1950), s. 445–451 (s. 367–464).

det möjligt att ha biljardbord,⁶⁶ ett kännetecken för bättre värdshus.⁶⁷ Lokalerna lämpade sig också för mindre fester och soaréer. Däremot tycks Wahllund ha saknat en tillräckligt spaciös festsal som skulle ha gjort det möjligt för henne att utöver ordinära middagar ställa till med större festmiddagar.⁶⁸

De från Åbo överflyttade ämbetsmännen hade fört med sig idén om danssällskap. Den första tidningsanmälan om ett sammanträde i Cajsa Wahllunds värdshus i Helsingfors 1822 löd: ”Dans- och Klubb-Societetens Herrar Subskribenter behagade i Lördag den 19 October kl. 5 e. m. sammanträda i Klubbrummen hos Mademoiselle Wahlund [...]” Herrarnas uppgift var att arrangera assembléer, som i väntan på ett societetshus dansades i den trånga rådhusalen.⁶⁹

I Åbo hade det sedan 1798 funnits ett läsesällskap och 1801 hade det första lånebiblioteket grundats.⁷⁰ Det är obekant när dess motsvarighet i Helsingfors grundades, men 1819 var ”Helsingfors Läse-Sällskap” väletablerat. Åtminstone i juni 1825 sammanträde i Cajsa Wahllunds värdshus⁷¹ ”Läse-Bibliotheks resp. Interesenter” och i december samma år ”Läs-Sällskaps resp. medlemmar”. Sällskapetets namn förekom då och då i tidningen, men dess lånebibliotek var inte ämnat för allmänheten.⁷²

Det dröjde relativt länge innan Musikaliska Sällskapet i Åbo fick sin motsvarighet i Helsingfors. Visserligen hölls i augusti 1827 i rådhuset ett sammanträde av subskribenter ”till inrättningen af ett Musikaliskt

66. Ett biljardbord var så tungt att inte alla dåtida trägolv var stadiga nog för det. Se till exempel Lundin, *Sällskapet*, s. 49, 80, 93.

67. ”Värdshushållerskan Catharina Wahllund” fick ”sitt nådiga Privilegier å Billarden” av magistraten 15.4.1823. Magistraten i Helsingfors, Protokoll 17.9.1823 § 1 (1162 Maistraatin tuomiokirjat 26.7.1823–22.9.1823, Ca:6. www.sinettiarkisto.fi).

68. von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata* [1], s. 243, 282, 335, 347, 434 och passim; von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata* [2], s. 24–25, 115, 129, 132 och passim.

69. von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata* [1], s. 236, 260, 284–285; von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata* [2], s. 30, 39, 191, 245; *FAT* 19.10.1822, 29.4.1823; *HT* 24.11.1830.

70. Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809 II*, s. 733–734; Nikula, *Åbo stads historia 1809–1856*, s. 434.

71. Hennes värdshus log 1825 i ”Hjärnes hus” som var f.d. Sunnska (Sundska) huset (*FAT* 24.12.1825, 3.10.1831; *HT* 28.9.1831).

72. von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata* [1], s. 346–347; von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata* [2], s. 27, 79, 110, 323 (not 68), 345 (not 344); *FAT* 5.4, 10.4.1820, 18.6, 10.12, 13.12, 22.12.1825, 20.10.1827, 28.9.1831; *HT* 10.1.1829.

Sällskap”, och på hösten gav sällskapet minst tre abonnerade konserter, men sedan tycks det ha slumrat. I februari 1831 kallades subskribenterna igen, nu hos Cajsa Wahllund, till ett sammanträde till inrättningen av ”ett permanent Musikaliskt Sällskap”, men först 1835 blev det till.⁷³

Av större vikt för staden och societetslivet var två företag som båda drog ut på tiden. Först efter talrika möten under ett tiotal år blev Bad- och Brunns huset och Societetshuset till i Helsingfors. Bad- och kurhuset hade länge varit i mode runt Europa, och *Finlands Allmänna Tidning* publicerade notiser om kungar och hertiginnor som begivit sig till något ”sjöbad” vid Östersjön.⁷⁴ Under första hälften av 1820-talet fick man i Helsingfors till stånd en ”sjöbadsinrättning”. I december 1825 sammanträdde ”herrar delägare i härvarande Sjöbads inrättningen” i landshövdingen Hjärnes hus, alltså hos Cajsa Wahllund. ”Sjöbadsinrättnings herrar” fortsatte sedan att sammanträda i hennes vårdshus. I början av 1830-talet dök ett konkurrerande förslag om ett ”sim-tält” upp, vars talesmän likaså sammanträdde på Wahllunds vårdshus.⁷⁵ Några år senare beslutade man att komplettera havsbadbyggnaden med ett brunns hus som skulle attrahera nöjeslystna från nära och fjärran. Brunns huset öppnades i maj 1838.⁷⁶

Olika planer för ett societetshus hade gjorts upp sedan Helsingfors 1812 blev huvudstad, men först 1828 grundades ett bolag med aktieemission för finansieringen av byggandet av ett societetshus. Cajsa Wahllund antecknade fyra aktier,⁷⁷ medan kejsar Nikolai I lät ”till förmån för fattigvården i Helsingfors teckna två hundra aktier i bolaget”

73. Castrén, ”Helsingfors som kulturcentrum”, s. 550; Nikula, *Åbo stads historia 1809–1856*, s. 456–457; *FAT* 25.10, 30.10, 20.11, 5.12.1827, 11.2.1830; *HT* 16.2.1831, 11.6.1834.

74. *FAT* 16.8.1820, 9.8.1823, 31.7, 12.8.1824. Om ”sjöbad” runt Östersjön, se Olga Kurilo (Hrsg.), *Seebäder an der Ostsee im 19. und 20. Jahrhundert* (München 2009).

75. Till exempel *FAT* 6.5.1824, 21.5, 19.9, 24.12.1825, 17.4.1827, 5.2.1828, 27.3.1830, 30.4.1831, 3.7.1832, ”sim-tält” 8.2.1831, 16.4.1833; *HT* 4.5.1831, 29.1.1834, 6.5.1835, 25.4.1838; *Tidningar ifrån Helsingfors* 17.4.1829.

76. von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata* [2], s. 174, 210–211, 304–305; A. O. Heikel, *Brunnsparkens historia 1834–1886* (Helsingfors 1919); Nathanaëlle Minard-Törmänen, *An Imperial Idyll. Finland in Russian Travelogues (1810–1860)*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 199 (Helsingfors 2016), s. 129–135.

77. Rådstugurätten i Helsingfors, Bouppteckning efter Vårdshushållerskan Catharina Christina Wahllund 21.9.1843 (2060 Raastuvanoikeus Perukirjat 1809–1898, Ec.32. www.sinettiarkisto.fi).

(”Socius”). Efter talrika sammanträden hos bland andra Cajsa Wahllund⁷⁸ invigdes Societetshuset i december 1833.⁷⁹

Vid Societetshusbolagets grundande 1828 måste Cajsa Wahllund ha förutsett att Societetshuset skulle bli en svår konkurrent, eftersom hon redan samma år grundade sin första restaurang Emilienburg. Kring samma tid flyttades universitetet från Åbo till Helsingfors och välbärgade studenter blev stamkunder i Emilienburg.⁸⁰ Den blev känd som ”Sparbanken” – kanske efter stadens första sparbank som 1825 grundades under ett möte i landshövdingen Hjärnes hus, alltså hos Cajsa Wahllund.⁸¹ År 1837 grundade Cajsa Wahllund sin andra restaurang i den så kallade Sällskapsträdgården eller Allmänna Promenaden. Där lät hon bygga en stilig restaurangbyggnad av trä och uppföra bland annat en kängelbana.⁸² Stadsborna började kalla hennes restaurang för Kajsaniemi. Den skulle göra hennes namn vittberömt.⁸³

På 1830-talet började avigsidan av den pågående ekonomiska omstruktureringen märkas i Cajsa Wahllunds värdshus, där sammanträden bestående av kreditorer och fordringsägare av konkursfall nu blev vanliga.⁸⁴ Även hennes främsta konkurrent, traktören B. A. Sallmén, gjorde konkurs hösten 1830. Hans värdshus hade legat i landshövdingen Walléns hus, och ett år efter Sallmén's konkurs flyttade Cajsa Wahllund med sitt värdshus till landshövdingens hus. Hon flyttade därifrån sommaren

-
78. Till exempel *FAT* 9.9.1828, 9.12.1829; *HT* 24.11, 11.12.1830, 19.2, 20.7, 23.11, 2.12.1831; *Tidningar ifrån Helsingfors* 17.2.1830, 2.12.1831; *Helsingfors Morgonblad (HM)* 13.1, 10.2, 12.11.1832.
79. Ringbom, *Societetshuset i Storfurstendömet Finland*, s. 18–24, 33, 38, 133 (Societetshusens sociala roll, not 10), 144–155; Åström, *Samhällsplanering och regionsbildning i kejsartidens Helsingfors*, s. 62; von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata* [2], s. 39–40; ”Socius” [Kaarlo Castrén], *Hotel Societetshuset 1831–1931. Anteckningar om hotellets historia* (Helsingfors 1931), s. 5–12, citat s. 6. De första tillställningarna i Societetshuset var maskeraden (8.12.), firandet av kejsarens namnsdag (18.12.) och den subskriberade ”picknicken” (22.12.). *HT* 30.11, 7.12, 18.12, 21.12.1833; *FAT* 5.12, 21.12.1833.
80. Till exempel Magnus von Wright, *Dagbok 1824–1834*, utgiven av Anto Leikola et al. (Helsingfors 1996), s. 213, 219, 248, 250, 256, 286, 315, 336, 381, 386 och passim; Magnus von Wright, *Dagbok 1835–1840*, utgiv. Anto Leikola et al. (Helsingfors 1997), s. 39, 64, 71, 80, 85, 92, 97–98, 160, 187, 252, 263, 372 och passim.
81. von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata* [1], s. 347; *FAT* 10.11, 12.11.1825.
82. Soini, *Vieraanvaraisuus ammattina*, s. 395–396.
83. Marjatta Rahikainen, ’Urban opportunities. Women in restaurant business in Swedish and Finnish cities, c. 1800–1850’, Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (eds), *Early Professional Women in Northern Europe, c. 1650–1850* (London 2018 [2017]) s. 177–195.
84. Till exempel *FAT* 30.9.1830, 12.9.1834, 3.12.1838; *HT* 1.2, 10.9.1834.

1834, antagligen därför att Societetshuset redan visat sig vara en överlägsen konkurrent.⁸⁵

Vid den tid då Cajsa Wahllund började omorientera sin verksamhet i Helsingfors höll Hedvig Astenius⁸⁶ på att etablera sig som en ansedd värdshusvärdinna i Borgå. Hedvig Astenius bedrev sitt värdshus i en lokal hon hyrt i samma kvarter som familjens bostad. I en eldsvåda i januari 1837 brann hela gården upp, men tack vare brandförsäkringen fick hon redan samma vår igång ett nytt värdshus.⁸⁷ Bland de finaste tillställningarna i det nya värdshuset Tre kronor var en herrlunch, ”festfrukost”, i juni 1840, exakt 50 år efter slaget vid Björkö i Svensksund.⁸⁸ Av det mera tråkigare slaget var olika sammanträden med kreditorer och borgenärer av konkursmål.⁸⁹

Ett sammanträde på Hedvig Astenius värdshus i december 1839 över ”behovet af ett Societetshus” blev olycksbådande för värdshusvärdinnan, nybliven änka efter sadelmakarmästaren.⁹⁰ Tidigare samma år hade hennes son rest till Sankt Petersburg för att där utbilda sig i konditoryrket. Under tiden satt modern igång byggandet av ett nytt värdshus som skulle bli ett tidsenligt hotell. I maj 1846 kunde hon stolt presentera den halvfärdiga hotellbyggnaden till professor Jakov Grot, en stamkund i hennes värdshus. Det nya hotellet, Hôtel de la Russie, med en del nymodigheter, invigdes i oktober 1846, då sonen redan kommit tillbaka.⁹¹ Den finaste tillställningen i hotellet under Hedvig Astenius värdinneskap ägde rum i december 1846 då Borgå firade 300 år sedan de första bevarade privilegierna. I den allmänna inbju-

85. von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata* [2], s. 192, 206. I juni 1834 flyttade hon sitt värdshus till handlanden Löfströms hus vid Fredsgatan (Alexandersgatan) och i oktober samma år till handlanden Backmans gård vid Fabiansgatan. *HT* 1.12.1830, 28.9.1831, 29.10.1834; *FAT* 3.10.1831, 5.6.1834.

86. Hedvig Astenius, född Sjöström (1783–1860) var född i mycket fattiga omständigheter. År 1804 gifte hon sig med en sadelmakargesäll som senast 1809 fick burskap i Borgå som sadelmakarmästare och gårdsägare. Gunnar Mårtenson, *Fru Astenii värdshus. Bilder från runebergstidens Borgå* (Helsingfors 1942), s. 21–22.

87. Mårtenson, *Fru Astenii värdshus*, s. 22–24; *HT* 11.1.1837; *FAT* 31.10.1835, 11.1, 10.5, 28.10.1837.

88. Mårtenson, *Fru Astenii värdshus*, s. 32–35; P. Nordmann, *Borgå barn och borgare* (Helsingfors 1917), s. 167; *Borgå Tidning (BT)* 6.6.1840.

89. *FAT* 28.1.1837, 1.2, 7.7.1838, 12.4.1842.

90. *BT* 14.9, 4.12.1839.

91. Mårtenson, *Fru Astenii värdshus*, s. 40–46; *Utdrag ur J. Grots brevväxling med P. Pletnjev*, s. 160; *BT* 14.9.1839, 7.10, 10.10, 14.10, 17.10, 31.10, 2.12, 5.12, 9.12.1846, 28.8.1847.

dan till stadens och socknens invånare stod det: ”Middag anställes i Fru Astenii Local.”⁹²

I mars 1851 besökte tronföljaren (den blivande Alexander II) Helsingfors och tog både på ditvägen och på återfärden en vilopaus i Astenius hotell. Sonen, som i Sankt Petersburg lärt sig franska och fin betjäning, stod som värd. Så här beskrev Jakov Grot stämningen: ”vid vartdera besöket [av tronföljaren] i Borgå erhöll fru Astenius 30 rbl silver.” Efter tronföljarens avresa ”[störtade] invånarna i Borgå [...] in i Astenius’ hotell och delade sinsemellan stycken av bröd och kött, som stått på tronföljarens bord. Sedan vände de sin förtjusning mot Astenius och dennes mor, hurrade för dem, hissande dem högt i luften”.⁹³ Men snart visade sig Societetshuset, som ”jämte tillhörande Brunns- och Theaterhus, Gästgifveri samt Park med Kägelbana” öppnats i november 1847, vara en överlägsen konkurrent.⁹⁴

De offentliga rum som bättre värdshus ställde till allmänhetens förfogande var respektabla och socialt sett neutrala mötesplatser, som till skillnad från andra respektabla offentliga rum var befriade från kyrkliga och världsliga myndigheters inblandning. Värdshusens klubb- och samlingsrum hyrdes på fria marknaden, som vi i dag skulle säga. Ur värdshusets perspektiv var uthyrning av lokaler en relativt säker och förutsebar inkomstkälla under ett i övrigt ekonomiskt riskfyllt tidevarv. Men med tillkomsten av statliga societetshushotell förlorade bättre värdshus sin speciella marknadsnisch som respektabla härbärgen och mötesplatser för stadsbor.

Värdshus som servicemarknader

I det tidigmoderna Europa var värdshusverksamhet ofta på ett eller annat sätt anknutet till olika slags handel, men värdshusidkare kunde också till exempel skaffa fram musiker eller ordna med kuskar och vagnar. Med turismens uppkomst under 1700-talet fick värdshus nya slags kunder och den ”kommersiella gästfriheten” (*commercial hospitality*) ett nytt innehåll.⁹⁵

92. Mårtenson, *Fru Astenii värdshus*, s. 48–49; *BT* 2.12, 9.12.1846.

93. *Utdrag ur J. Grots brevväxling med P. Pletnjov*, s. 224, 351–352; *HT* 19.3.1851.

94. Mårtenson, *Fru Astenii värdshus*, s. 51–52; *BT* 17.3, 13.10, 30.10.1847.

95. Begreppet *commercial hospitality* är hämtat från Beat Kümin & B. Ann Tlusty, ’The world of tavern: An introduction’, Beat Kümin & B. Ann Tlusty (eds), *The World of the Tavern. Public Houses in Early Modern Europe* (Aldershot 2002), s. 3–11. Se även

I de största finska städerna hade invånartalet och ekonomin mot slutet av 1700-talet vuxit tillräckligt för att handelsborgare skulle se ”fler möjligheter till specialisering och utkomst genom en försäljning av tjänster”.⁹⁶ Men först efter sekelskiftet 1800 började det bildas en marknad för kommersiella tjänster förknippade med den urbana livsstilen.

Som landets främsta stad blev Åbo föregångare även när det gällde kommersialiseringen av tjänster. Med sin kännedom om den kontinentala värdshuskulturen blev källarmästaren Johan Seipell d.y. i Åbo banbrytare på den här fronten. I hans affärskoncept ingick redan på 1790-talet tjänster och service som senare påträffas på andra värdshus. I Seipells värdshus såldes biljetter till olika tillställningar, där logerade utländska yrkesmän såsom ”operatorer” och ”graveurer”, vilka i värdshuset tog emot kunder, och i den stora salen framträdde utländska underhållare såsom akrobater. Värdshuset fungerade som en tillfällig arbetsförmedlingsbyrå, till exempel då en ”äldrig fruntimmer” åstundade tjänst som hushållerska eller en svenska en tjänst som piga. Någon ville sälja sin ”Courir-kärra”, som kunde ses i Seipells gård, en annan ville sälja ett torp utanför Tavasttullen, ”närmare underrättelse hos Källarm. Seipell”.⁹⁷

Efter sekelskiftet överträffades källarmästaren Seipell av Eva Falck, värdshusvärdinnan i det nya Brinkala eller Bremerska huset. I mars 1802 satsade hon på att erbjuda stadsborna utsökta tjänster av vilka några var helt nya i Åbo. Ordvalet visar att hon var medveten om att hon erbjöd någonting nytt:

Madem. Eva Falck kungör samtelige Herrskaper, som kunna frequentera ett väl inrättadt Näringställe, och inse nödvändigheten af ett publikt städadt Samlingsrum för allt honett Folk af bägge könen, att hon uti Brinkala huset vid Stortorget, ämnar betjena Herrskaper med Spising, The, Refraichissements, Baler, Assembleer, Pikenicker, Slädpartier, m. m.

Hon förmodar, att alla känna hvad besvär en Husfru ådrages igenom Hemkalaser, hvilka äfven hädanefter också till kostnader, till en betydlig del kunna sparas.

Laurence Fontaine, *Le Marche. Histoire et usages d'une conquête sociale* (Paris 2014), s. 74–77; Frank, 'Satan's servants or authorities' agent', s. 17; Heiss, 'Selbständigkeit bis auf Widerruf?', s. 55–56.

96. Parland-von Essen, *Affärer, allianser, anseende*, s. 46.

97. Soini, *Vieraanvaraisuus ammattina* s. 226–230; *Åbo Tidningar* 16.1.1792, 27.5.1793, 14.4.1794, 30.3.1795, 22.2, 20.6.1796, 30.1, 7.6, 17.7.1797, 29.1, 13.8.1798, 27.3.1799; *ÅT* 22.3.1800, 26.5, 2.6.1802.

Den ringa afgift, hon vill beräkna, bör på intet vis kunna sättas i parallell med de kostnader och olägenheter, som Hushållare ådragas igenom en hop öfverflödiga rum, meubler, porcellainer, glas, bord och duktyg, uppässningar, tvett, m. m. som för andra än Främmande sällan utnyttjas, och som, så länge denna inrättning upprätthålls, tämmeligen nära kunna undgås.

Hennes säkra uppförande och snygga betjeningssätt skall öfvertyga en hvar, som behagar gifva henne tillfälle att servera, om det nöje och den verkliga nytta hennes inrättning åsyftar.

Damerna, och Herrar, som intet röka tobak, betjena sig af stora Förmaket, som för Tobaksrökare är tillslutit. Åbo den 1 Mars 1802.⁹⁸

Då *Åbo Tidning* på den tiden var den enda tidningen i Finland kan man anta att Eva Falcks annons ”säkert spärrade upp ögonen i hela landet”, såsom Yrjö Soini skrev.⁹⁹ Emellertid visade det sig olönsamt att i Åbo bedriva ett så högklassigt värdshus. I november 1803 kunde tidningsläsarna notera att ”värdskapet uti Brinckala huset” hade tagits över av en manlig efterträdare, ”sedan Mamsell Falck derifrån blivit skiljd”.¹⁰⁰ Yrjö Soini har kallat Eva Falck för banbrytare, men som Oscar Nikula konstaterar i *Åbo stads historia* var hon ”dock för tidigt ute med sina idéer”.¹⁰¹ I Åbo liksom i övriga finska städer levde man ännu i självhushållningens tid med pigor och kokerskor i alla bättre hus.

Likväl fanns det efterfrågan på andra tjänster och service som värds- husen kunde nafsä åt sig. Tack vare tillkännagivanden anknutna till detta serviceutbyte syntes värdshusvärdinnornas namn i tidningarna och blev på det sättet allmänt kända bland den läsande publiken. I *Åbo Tidning* förekom Eva Falck, Brinkalahusets värdinna, som en förmedlare, då en hushållerska sökte en ny tjänst. År 1808, då hennes värdshus låg nära Åbo slott, anlätades hon i en husaffär vid samma gård, då ”hugade köpare” kunde erhålla ”nogare underrättelse hos Mamsell Falck”.¹⁰²

På ett liknande sätt blev Cajsa Wahllunds namn och värdshus i Societetshuset i Åbo kända tack vare tillkännagivanden i anknytning till serviceutbyte. Hennes värdshus tjänade bland annat som ett slags poste restante: ”Ett Paquett, med adresse till Herr Robert Krämer, finnes

98. *ÅT* 5.3.1802.

99. ”Tämä meidän silmissämme vaatimaton, mutta silloisissa oloissa jättiläismäinen ilmoitus Åbo Tidningissä rävähdetty varmasti silmät selälleen koko maassa [...]”. Soini, *Vieraanvaraisuus ammattina*, s. 213; Kirsi Vainio-Korhonen, ”Ravintoloitsija Eva Falck (1764–1810) ja kuningasparin juhlaillallinen”, s. 108–109.

100. *ÅT* 23.11, 26.11, 7.12.1803.

101. Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809 II*, s. 652.

102. *ÅT* 13.2.1802, 16.3.1808.

hos Mademoiselle Wahllund.” På sommaren åstundade en resande som hade ett eget bekvämt åkdon, resällskap till Heinola och vidare, ”närmare underrättelse lemnas hos Mademoiselle Wahllund”. På hösten ville någon sälja en typ av kärra och en annan en annan typ av kärra, om vilka ”underrättelse fås hos Mamsell Wahllund”. Hon blev också anlitad som mäklare, då en gård i norra kvarteret i Åbo skulle uthyras ”ifrån nästa Mariä [Marie bebådelsedag],” och om hyresvillkoren kunde ”överenskommas med Mamsell Wahllund”.¹⁰³ Men det enklaste sättet för henne att ha sitt namn framme var att i sitt värdshus sälja biljetter till de konserter som utländska artister gav i Åbo.¹⁰⁴

Försäljning av konsertbiljetter var också det som snabbt gjorde Cajsa Wahllunds namn och värdshus kända i Helsingfors. Efter bara ett år i Helsingfors antogs det att hennes värdshus läge var känt: en resande som i december 1820 sökte till salu varande kbitkor (täckta slädar) tillkännagav att han logerade ”hos Mademoiselle Wahllund in på Gården en trappa upp”.¹⁰⁵ Försäljningen av konsert- och teaterbiljetter, som Cajsa Wahllund fortsatte med i årtal, hade också den fördelen att så småningom började musiker, skådespelare och andra uppträdande artister också logera hos henne. ”Billetter finnes hos mig i mitt logis hos Mademoiselle Wahllund” tjänade dessutom som ett slags reklam för hennes värdshus.¹⁰⁶ Hon själv tjänade stadsbor bland annat genom att sköta abonnemangslistor för nöjestillställningar och genom att i sitt värdshus sälja biljetter till danser.¹⁰⁷

Stadsbors och resandes tidningsanmälningar talar om att Cajsa Wahllunds värdshus i Helsingfors tjänade bland annat som en hitte-godsbyrå, som en småpaketexpedition, som en butik för damaccessoarer, som en arbetsförmedlingsbyrå samt som bostadsförmedling och kundmottagning av en fabrikör och en hovtandläkare.¹⁰⁸ Hennes kunder önskade sälja, köpa eller skjutsa åkdon, en gång stod en röd

103. *ÅAT* 12.11.1814, 13.7, 9.9, 19.9, 21.9.1815, 12.3.1818.

104. Till exempel *ÅAT* 4.2, 29.3, 20.11.1817, 3.2, 9.4, 16.5, 19.5, 5.8, 19.9, 3.12.1818, 17.6, 5.8.1819.

105. *FAT* 4.12, 6.12, 18.12, 27.12.1820.

106. Rahikainen, 'Att mottaga främmande'; *FAT* 1.4, 31.7.1824, 5.2, 25.8 (citrat), 25.10.1825, 5.10.1826, 8.3, 21.7, 25.9.1827, 23.3, 10.4.1830, 25.5.1833, 21.4.1834, *HT* 19.4, 25.4.1834, 8.10, 12.10.1836; *HM* 4.8.1837.

107. *FAT* 5.2.1825; *HT* 25.4.1838.

108. *FAT* 12.5, 24.7.1821, 8.6.1822, 15.4.1823, 10.2, 26.4.1825, 17.7.1828, 20.5, 3.10.1829, 6.5.1830; *HT* 20.6, 3.10.1829, 3.2.1836, 11.7.1838.

hingst till salu på gården.¹⁰⁹ En resande efterfrågade resesällskap till Åbo och en annan till Sankt Petersburg, medan en till betjäning och kuskande van karl önskade fara till Österbotten – och alla tre hänvisade till Cajsa Wahllund.¹¹⁰

Dusörerna av allt detta var måhända småpengar,¹¹¹ men Cajsa Wahllunds namn blev så känt att det användes som adress.¹¹² Mera lönsam var antagligen den service som hon skötte på uppdrag. När det första teaterhuset i Helsingfors öppnades i mars 1827 blev hon ansvarig för bufféservingen, vilket hon efter en kort paus med traktörkällarmästaren Sallmén som ansvarig fortsatte med 1830. Vid den tiden skötte hon också trakteringen i subskriberade asembléer danser och senare i Brunshuset under dess första år.¹¹³

Cajsa Wahllund anlätades även för att ansvara för trakteringen vid kejsarbesöket våren 1829. Eftersom besöket avlystes blev hon tvungen att i auktionen sälja till stadsborna ”alla de läckerheter och viner, som blivit hithemtade för de kejserliga munnarne, [...]”, vilket J. Ph. Palmén rapporterade om i ett brev. En liten kompensation fick hon dock i januari 1832 när den nye generalguvernören Furst Menschikoff, som hans namn då skrevs, gjorde sitt första besök i Helsingfors. Cajsa Wahllund var ansvarig för trakteringen vid den stora diné som Handels-Societeten anställde till furstens ära. Enligt W. G. Lagus, en annan brevskrivare, hade rätterna vid festmiddagen varit många och så väl tillagade att hon haft ”all heder af sin kalas”.¹¹⁴ Fem år senare planerade E. A. Crohns, kyrkoherde och professor, att bröllopet mellan hans dotter Sophia och Magnus von Wright skulle äga rum i ”Wahlundska Villan Emilienburg”. Arrangemangen med Cajsa Wahllund hade redan gjorts upp då man på grund av fru Eva Crohns sjukdom fann det olämpligt att hålla bröllopet utanför hemmet.¹¹⁵

109. *FAT* 21.7.1825, 4.10.1833, 19.12.1837, 23.1, 30.4, 2.5.1838; *HT* 17.5.1834, 8.7.1840.

110. *FAT* 14.7.1821, 25.10.1823; *HT* 3.6.1837.

111. Jag har inte lyckats hitta en enda uppgift om avgifter.

112. *HT* 21.10.1829, 11.5.1831.

113. von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata* [1], s. 440; von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata* [2], s. 5; Ester-Margaret von Frenckell, *Sju magra år med Thalia. Offentliga nöjen och privata i Helsingfors 1827–1833* (Helsingfors 1952), s. 3, 87, 209, 220 not 6.

114. von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata* [2], s. 62–63, 70–74, citaten 92, 251; *FAT* 27.1, 18.2.1832; *HT* 8.2.1832; *HM* 13.2.1832.

115. von Wright, *Dagbok 1835–1840*, s. 227, 255–256.

Jämfört med Helsingfors var Borgå en småstad, men samma mönster kan ända skönjas i de båda städerna. Hedvig Astenius sålde i sitt värds- hus i Borgå biljetter till assemblée-danser och konserter. Hos henne logerade utländska musiker samt resande handelsmän och yrkesmän som sedan i värds-huset tog emot sina kunder.¹¹⁶ Hon fungerade även som förmedlare av olika slags tjänstefolk ”å egendomar på landet”, förut- satt att de hade sina orlovssedlar.¹¹⁷ På uppdrag förestod hon buffén vid de subskriberade danserna i handlanden Anders Silfvius lokal, ”Silfvii danslokal”. Vid en danstillställning där inträdesavgifterna inbringade 275 rubel blev omkostnader 83 rubel, av vilka 22 rubel betalades till musiker och 12 rubel ”Till Fru Astenius”. Hon skötte trakteringen också vid andra av Silfvius arrangerade tillställningar.¹¹⁸

I Åbo erbjöd i synnerhet societetslivet under de första tio åren under den ryske kejsaren nya möjligheter till att tjäna pengar. Senare attraherade bad- och brunnshuset i Helsingfors under ett drygt decennium balttyska och petersburgska resenärer och då fick kvinnor från staden goda möjligheter till att tjäna pengar.¹¹⁹ Eftersom köpkraftiga rese- närer betydde pengar, helgades inte vilodagen i huvudstaden utan bakdörrar till butikerna i stadskärnan hölls på söndagarna öppna för shoppande turister.¹²⁰ Mera pengar i cirkulation i stadsbornas vardag var för sin del en förutsättning för att det kunde uppstå en marknad för både alldagliga småtjänster och mera krävande extratjänster. Det var denna speciella urbana nisch som de bättre värds-husens värdar och värdinnor då kom på.

Värds-husvärdinnors kreditvärdighet

Före senare hälften av 1800-talet kunde ingen räkna med regelbundna inkomster och så gott som alla var tvungna att skuldsätta sig. I prak- tiken innebar detta att alla stod i skuld till enskilda personer eller i

116. Rahikainen, 'Att mottaga främmande'.

117. *FAT* 10.5.1837, 14.9.1839, 16.1.1841; *BT* 14.9.1839, 12.1.1841, 25.6.1842, 11.10.1845, 11.7, 7.10, 5.12.1846.

118. Mårtenson, *Fru Astenius värds-hus*, s. 31–32, 171–179. Se även Anneli Mäkelä-Alitalo, *Borgå stads historia III:1 1809–1878* (Borgå 2000), s. 176.

119. Parland-von Essen, *Affärer, allianser, anseende*, s. 46; Päiviö Tommila, *Helsinki kylpylä- kaupunkina 1830–1850-luvulla*, Entisaikain Helsinki VI (Helsinki 1955), s. 43–44, 141–155, 159–162, Liite I (s. 207–252).

120. Elizabeth Rigby [Lady Eastlake], *Letters from the Shores of the Baltic, Vol. II* (London 1842), s. 67–74, 80–82.

värsta fall till talrika kreditorer – och omvänt, om man hade pengar som skulle sparas, gällde det att utlåna dem till vederhäftiga personer. För att klara sig måste alltså alla vara måna om sin kredit och kreditvärdighet. Enligt dåtidens språkbruk var kredit ”liktydigt med förtroende, lämpadt på affärsförhållanden”.¹²¹

De finska städerna var under första hälften av 1800-talet så små att alla de som hade att göra med den lokala lånemarknaden var bekanta med varandras ekonomiska situation. För att behålla sin kredit hos lokala långivare var det alltså klokt att avbetala skulder då ens ekonomi tillät det.¹²² Problem med kreditvärdighet verkar ändå ha varit relativt vanliga, så antagligen fanns det sedvanor för att återställa förtroendet. Eva Falcks kreditvärdighet tycks ha lidit av att hon 1803 ”blifvit skiljd” från Brinkala-Bremerska huset, men redan mot slutet av 1808 var hennes ekonomi igen solid och vid sin död två år senare var hon rentav förmögen.¹²³

Värre gick det med vårdshusvärdinnan Hedvig Astenius i Borgå. Under första hälften av 1840-talet då hon inledde hotellbyggandet, ett kapitalkrävande och riskabelt företag, måste hon ha haft en synnerligen bra kredit för en ”sadelmakareenka”, som hon i myndighetssamband titulerades. Men när hotellet var byggt och sonen trätt i hennes ställe, överlät hon vid något tillfälle hela fastigheten åt sonen. Vad som än hade varit hennes avsikt så blev det svårt för henne att klara sig under resten av livet. Enligt Gunnar Mårtenson visade hennes bouppteckning att hon vid sin död inte ägde fast egendom, inga guldföremål (en dåtida form av besparingar) och inte ens kontanta pengar.¹²⁴

I Helsingfors månade Cajsa Wahllund alldeles klart om sin kreditvärdighet ända till slutet.¹²⁵ Som ägare av restaurangen Kajsaniemi blev hon smått legendarisk, så det hörde till saken att i anteckningar om dåtidens Helsingfors berömma henne, ”Sparbanken” (Emilienburg)

121. Nyberg, ”Jag existerar endast genom att äga kredit”; Fontaine, *L'économie morale*, s. 17–23, 101–104; CH. Coquelin, *Om krediten och bankväsendet*, öfvers. G. Lallerstedt (Stockholm 1854), s. 42; franska orig. *Du crédit et des banques* (Paris 1848), s. 54.

122. Se till exempel von Wright, *Dagbok 1824–1834*, s. 242, 370, 376; von Wright, *Dagbok 1835–1840*, s. 206, 289, 319, 320.

123. Se ovan s. 236–237 och 245.

124. Mårtenson, *Fru Astenii vårdshus*, s. 52–55; Mäkelä-Alitalo, *Borgå stads historia* III:1, s. 168; *FAT* 6.8.1846, 13.8.1849, 18.2.1851; *BT* 13.3.1846, 28.2, 19.9.1857.

125. *FAT* 2.6, 21.6, 10.11.1827 (”C.C. Wahllund 10 R:dr B:o”), 3.8.1842; *HT* 6.12.1834, 8.8.1842.

och Kajsaniemi.¹²⁶ På grund av dylika anteckningar kunde man tro att Cajsa Wahllund drev ett lukrativt företag. Emellertid visar hennes bouppteckning att hon vid sin död i juli 1843 faktiskt var konkurshottad: tillgångarna steg till 5 248 silverrubel, men skulderna steg till 5 455 silverrubel och avkortningarna till 346 silverrubel. Sammantaget steg alltså ”Gäld och Afkortning” 554 silverrubel över tillgångarna. Fattig var hon emellertid inte, eftersom hon vid sin död var ägare av två uppvärmbara byggnader i Kajsaniemi, tillsammans värda 2 000 silverrubel. Därtill hade hon över 1 000 silverrubel i kontanter, men hennes ”Utestående Säkra Förordningar”, alltså utlånade pengar, uppgick till blott 452 rubel och bestod av småsummor till tjugo personer. Även de artiklar som belyser hennes egen konsumtion (Gång-Kläder) var anspråkslösa och värderades till blott 56 rubel.¹²⁷

Bland Cajsa Wahllunds kreditorer fanns flera ansedda borgare. Hennes två största kreditorer var kommerserådet Justus Etholen och handlanden I. A. Ståhlas. Det verkar som om Cajsa Wahllund undvikit konkurs därför att Etholen inte återkrävt sitt betydande lån på 2 065 silverrubel.¹²⁸ Man kan ställa sig frågan om det var byggandet av restaurangen i Sällskapsträdgården (Kajsaniemi) och därtill hörande byggnader och anläggningar som fått Etholen att ge ett så stort lån till Cajsa Wahllund? Han måste ju ha känt henne väl efter många sammanträden i hennes värdshus.¹²⁹ Hur Emilie Myhrman, Cajsa Wahllunds enda arvtagare,¹³⁰ klarade dödsboets skulder är okänt. Efter att Cajsa Wahllunds femtonåriga arrendeavtal med staden utgått 1852, blev Emilie Myhrman 1853 arrendator i Kajsaniemi. Redan följande år drog hon sig tillbaka, men formellt avstod hon ”från utövandet av värdshus-

126. ”Vincent Wägbrytaren” (Zachris Topelius) i *HT* 13.11, 15.11, 20.11, 24.11, 6.12, 11.12, 29.12.1860; Aug. Schauman, *Nu och förr. Häften 1–6* (Helsingfors 1886), s. 125–126; Aug. Schauman, *Från sex årtionden i Finland. Upptecknade lefnadsminnen* (Helsingfors 1992), s. 284–288; Anders Ramsay, *Från barnår till Silfverhår. Andra avdelning. Tidsbilder 1840–1850* (Helsingfors 1905), s. 13–14; *Morgonbladet* 28.9.1854; *HT* 30.9.1854.

127. Rådstugurätten i Helsingfors, Bouppteckning efter Värdshushållerskan Catharina Christina Wahllund 21.9.1843 (2060 Raastuvanoikeus Perukirjat 1809–1898, Ec:32. www.sinettiarkisto.fi).

128. Lånen till Etholen verkan vara bland de äldsta, två lån av Ståhlas (2 089 s.rb) nyare. Bland kreditorer fanns L. E. Wallén, G. O. Wasenius och F. Kiseleff.

129. För Etholen, se von Frenckell, *Offentliga nöjen och privata* [2], s. 365–370.

130. En avskrift av Cajsa Wahllunds testamente ingår i hennes bouppteckning.

rörelse i [...] Kajsaniemi park” först i april 1868. Två veckor senare gjorde Etholen konkurs.¹³¹

Till sist vill jag reflektera över porträtten av Cajsa Wahllund och Hedvig Astenius. Som bekant kom porträtt i nutida mening till i 1600-talets Nederländerna och blev efter det en självklarhet bland de högre stånden. Hos dem skulle porträtt förmedla flera saker till betraktaren, bland annat ett intryck av den avporträtterades samhällseliga status.¹³² Men vad ville två vårdshusvärdinnor förmedla då de lät avporträtteras sig? I ett porträtt från 1840 förmedlade deras samtida Sara Wacklin, föreståndarinna av sin egen flickskola i Helsingfors, med sin habitus att hon trots svårigheterna blivit en bildad och relativt välbärgad dam. Cajsa Wahllund, vårdshushållerska i Helsingfors, framstår i sitt porträtt i en habitus passande en medlem av det handlande borgerskapet, medan änkefru Hedvig Astenius i Borgå har en habitus passande en medlem av det lägre borgerskapet. Skillnaden i dessa tre kvinnors status framgår också av detaljerna.¹³³ Utgående från att samtida hade möjlighet att beskåda porträtten hävdar jag att de två vårdshusvärdinnorna med sina porträtt ville signalera sin måttfullhet och medborgardygdygdighet och på så sätt indirekt sin kreditvärdighet.

Avslutning

”Mötet gör staden”, som Björn Badersten uttrycker en aspekt av urbanitetens särart.¹³⁴ I efterhand kan det tidiga 1800-talets bättre vårdshus te sig som nischföretag specialiserade på en för snäv marknad och därför

131. HT 30.9.1854; Protokollen av Magistraten i Helsingfors / Maistraatin pöytäkirja 4.5.1853, § 4; 8.4.1868, § 11. (1703 Maistraatin tuomiokirjat 26.7.1853–22.9.1853, Ca:6; 2151 Maistraatin tuomiokirjat 4.4.1868–18.4.1868, Ca:13; 2152 Maistraatin tuomiokirjat 20.4.1868–25.4.1868, Ca:7. www.sinettiarkisto.fi).

132. Ann Jensen Adams, *Public Faces and Private Identities in Seventeenth-Century Holland. Portraiture and the Production of Community* (Cambridge 2009), s. 21–26; Johanna Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet* (Stockholm 2012), s. 131–132 och bildtexter s. 60, 71, 108, 111.

133. Bland annat hade Sara Wacklin en smal schal av knypfelspets, Cajsa Wahllund en ännu smalare schal av knypfelspets, men Hedvig Astenius en schal med brodyrlist. Porträtten är publicerade bland annat i Marjatta Rahikainen, 'Shaping middle-class and upper-class girls. Women as teachers of daughters of good families in the Baltic Sea world, c. 1780–1850', Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (eds), *Early Professional Women in Northern Europe, c. 1650–1850* (London 2018 [2017]), s. 245–263 (Wacklin, s. 254); Rahikainen, 'Urban opportunities', s. 187 (Wahllund); Mårtensson, *Fru Astenius vårdshus*, s. 58 (Astenius).

134. Badersten, *Medborgardygdygd*, s. 174.

dömda till att gå under för de fina nya societetshusen. Men de första societetshusen, avsedda för en elit som hade ett ostentativt levnadssätt ämnat att imponera på stadsborna, blev även de snart otidsenliga. Den nya urbana eliten föredrog en mera diskret livsstil, något i stil av möten och sammanträden i de välrenommerade värdshusens klubbрум och restauranger. De affärsinriktade män som möttes och sammanträdde i urbana värdshus representerade ett annat slags borgerlig offentlighet än de lärda sällskapen, som man brukar förknippa med den borgerliga offentligheten. Visserligen försvann de bättre värdshusen med tiden, men konfidentiella samtal vid lunchbordet och sammanträden i socialt neutrala lokaler blev en integrerad del av den nya borgerliga stadens beslutsfattande.

Övriga urbana särdrag var bland annat ett stort potentiellt kundunderlag, ett livligt nöjes- och kulturliv och en konsumtionsinriktad livsstil. Tack vare dem var det möjligt för många kvinnor och män att livnära sig på att sälja tjänster i ordets nutida breda betydelse. Måhända var kvinnliga småföretagare och egenföretagare ändå sämre ställda än män på den lokala kreditmarknaden.¹³⁵

Det tog ändå länge innan marknaden för tjänster och service ersatte en ordning med underlydande som befalldes av överordnade. Adam Smith levde i det sena 1700-talets samhälle där tjänare och tjänstefolk alltid fanns till hands och bildade en del av infrastrukturen. I hans resonemang utgjorde tjänare uteslutande en kostnad för deras husbonde, eftersom de tjänster som tjänare utförde försvann med detsamma utan att åstadkomma någonting säljbart (*a vendible commodity*).¹³⁶ Jules Verne var bra på att fantisera tekniska innovationer, men vid mitten av 1800-talet kunde inte ens han föreställa sig ett samhälle utan tjänare: i hans fiktiva framtida Paris av 1960 betjänades hissen till ett bankirhem av en lakej ”i brandgul livrè” och vid middagsbordet hos bankiren utförde tjänarna ”ljudlöst sina sysslor”.¹³⁷ I det

135. Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen, 'Women and professional ambitions in Northern Europe, c. 1650–1850', Johanna Ilmakunnas, Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen (eds), *Early Professional Women in Northern Europe, c. 1650–1850* (London 2018 [2017]), s. 3–23; Fontaine, *L'économie morale*, s. 134–136, 143–150; Fontaine, *Le Marche*, s. 70–74, 149–152.

136. Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Vol. II, eds R. H. Cambell, A. S. Skinner, W. B. Todd (Indianapolis 1981 [1776–1791]), s. 675.

137. Jules Verne, *Paris i tjugonde seklet*, övers. Jan Stolpe (Stockholm 1994), s. 31.

faktiska Paris fanns det år 1960 knappt med tjänare och lakejer, medan tjänster sedan länge varit någonting som säljs och köps på marknaden, *vendible commodities*.

Hur tjänster och service blev säljbara på marknaden, *vendible commodities*, är förstås en alldeles för stor fråga för en kort uppsats. Men utgående från en analogi med lönearbetets historia resonerar jag på följande sätt: trots att säljandet av tjänster och service till allmänheten i början var en aktivitet av ringa värde både ekonomiskt och statusmässigt, bisysslor för värdshusvärdar och värdhusvärdinnor, räckte detta ändå till att visa att det fanns en potentiell efterfrågan på olika slags tjänster. Då priset på tjänare sedan började stiga som en följd av industrialiseringen, urbaniseringen och jordbrukets kommersialisering, utvecklades många tjänster till nya servicenäringar. De blev bra business i den nya borgerliga världen med gott om pengar och knappt med tjänare.